

BO‘LAJAK TARBIYACHILARNING KOGNITIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

A.K.Bazarbaeva – *assistent o‘qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: kognitiv, qobiliyat, sog‘lom avlod, kognitiv rivojlanish, tafakkur, mantiq, semiotika, multimedia texnologiyalari, interaktiv taxta, elektron darsliklar, raqamli platformalar, fasilitator.

Ключевые слова: когнитивный, способности, здоровое поколение, когнитивное развитие, мышление, логика, семиотика, мультимедийные технологии, интерактивная доска, электронные учебники, цифровые платформы, фасилитатор.

Key words: cognitive, abilities, healthy generation, cognitive development, thinking, logic, semiotics, multimedia technologies, interactive whiteboard, electronic textbooks, digital platforms, facilitator.

Kirish. Davlatimizda oliy ta‘limni tizimli isloh qilish, zamonaviy bilim va yuksak ma‘naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlashning me‘yoriy asoslari yaratilmoqda. Ilmiy tadqiqot markazlarida «International Association of Universities» dasturlariga ko‘ra bo‘lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning neyropedagogik imkoniyatlarini aniqlashtirish, tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish omillari ta‘sirini empirik nuqtayi nazardan baholash va tahlil qilish, kognitiv-kreativ muhit asosida talabalarni mustaqil ta‘lim faoliyatini rag‘batlashning didaktik jarayonlarini takomillashtirish, kognitiv o‘qitish texnologiyalarini hayotiy tajribaga asoslangan amaliyot bilan integratsiyasini ta‘minlash bo‘yicha ishlar olib borilmoqda.

2019-yil 8-maydagi «O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi to‘g‘risida»gi PQ-4312-son qarori [1], ishlab chiqilishi uzluksiz ta‘lim tizimida maktabgacha ta‘limni samarali amalga oshirish uchun tarbiyachilik faoliyatini samarali tashkil etish, bo‘lajak tarbiyachining kuchli, jonli, chuqur kognitiv qobiliyatlarga ega bo‘lsa, u faol harakat qilish istagi, kuchini to‘liq bag‘ishlash, muqarrar qiyinchiliklarni, noqulay sharoitlarni va boshqa vaziyatlarni yengish uchun kognitiv faoliyat tarkibidagi keyingi tarkibiy qism motivatsiondir. Shunday ekan maktabgacha ta‘lim sifatiga alohida ahamiyat berib, talabalarni tafakkuri va har tomonlama intellektual salohiyat, kognitiv qobiliyatga ega bo‘lishlari uchun qulay usullarni va sharoitlarni yaratib berish kerak. Har bir egallashi lozim bo‘lgan bilimlar doirasini qiziqarli metodlar bilan boyitib, mustaqil va mantiqiy tafakkurini o‘stirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar bilan boyitish lozim. Zero sharq donishmandlari aytganidek, “Eng katta boylik-bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros-bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik-bu bilimsizlikdir”.

Kognitiv faoliyat – bu shaxsning faol holati bo‘lib, u o‘rganishga intilish, aqliy zo‘riqish va bilimlarni egallash jarayonida ixtiyoriy harakatlarning namoyon bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Bular: kognitiv faoliyatning reproduktiv darajasi, izohlash darajasi va ijodiy darajasi [2].

Kognitiv so‘zi inglizcha (lotin) *“cognize”* so‘zidan olingan bo‘lib, bilish, idrok yoki “aql bilan bog‘liq” degan ma‘nolarni bildiradi. yoki *“cognition”* - ***bilish, tushinish*** kabi ma‘nolarni beradi. O‘z o‘rnida bilish faoliyati insonning voqelikni bevosita sezishi, his etishi bilan bog‘liq hodisadir [2].

Kognitologik izlanishlar doirasida shakllanayotgan kreativlik konsepsiyasi fanlararo tadqiqot obyekti bo‘lib psixologiya, falsafa, iqtisodiyot, genetika, kompyuter texnologiyasi, neyrofiziologiya, evristika kabi ilmiy

yo‘nalishlar integratsiyasini taqozo etadi. Kognitiv rivojlanish, axloqiy va ma‘naviy husniyatlar bilan chambarchas bog‘liq. Pedagoglar, tarbiyalanuvchilarning axloqiy taraqqiyotini ta‘minlash uchun o‘zaro ehtirom va hissiy intuitsiyaga asoslangan pedagogik yondashuvlarni qo‘llashlari kerak.

O‘ziga xos jihat: tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda ularning axloqiy muammolarni hal qilish qobiliyatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Bu, tarbiyalanuvchilarning ishlashdagi ma‘naviy yutuqlarini qo‘llab-quvvatlaydi, mobil ilova va virtual o‘qitish platformalari orqali tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga katta imkoniyatlar yaratiladi. Bu yangi texnologiyalar ularning fikrlash jarayonlarini yangi darajaga olib chiqishi mumkin. Jamoaviy ish va muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish. Kognitiv rivojlanish, jamoaviy ishlash va effektiv muloqotda ishtirok etishni ham talab qiladi. Bo‘lajak tarbiyachilar jamoa sifatida ishlashga o‘rganishlari va boshqalar bilan to‘g‘ri aloqa o‘rnatishga imkon yaratishlari kerak. Bu jarayonda ijodiy va tanqidiy fikrlash, emotsional intellekt, innovatsion pedagogik texnologiyalar va jamoaviy ishlash qobiliyatlarini rivojlantirish muhimdir.

Adabiyotlar tahlili. Hozirgi vaqtda ta‘lim faolligi muammosini falsafa (gnoseologiya), psixologiya (kognitiv psixologiya), mantiq, semiotika va boshqa fanlar o‘rganadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ta‘lim faoliyati amaliy ehtiyojlar bilan ta‘lim jarayonlarini boshqarish, ta‘limga doir ko‘nikmalar yordamida o‘qitish jarayonini qulaylashtirish, axborot texnologiyalaridan jadal foydalanish bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqiladi. Ilmiy-texnik taraqqiyot sur‘ati ta‘lim faoliyati subyektiga jiddiy talablarni qo‘yadi. Chunki ta‘lim jarayoni insonsiz bo‘lishi mumkin emas.

M.Jumayevning fikricha, ta‘lim inson qobiliyati, izlanuvchanligi, mantiqiy kamolot darajasi hamda uning tafakkur organi – miyasiga bog‘liq [3].

V.S.Muxina kognitiv tushunchasiga quyidagicha ta‘rif berish bilan birga kognitiv qobiliyat talabaning asosiy faoliyati bo‘lib, u talabaga intellektual rivojlanish, bilim, ko‘nikma va malakalarni to‘plash uchun muhim ahamiyatga egadir [4].

Kognitiv qobiliyatlar insonning intellektual va refleksiv qobiliyatlarining kombinatsiyasi bo‘lib, har qanday bilim faoliyati muvaffaqiyatini ta‘minlash bilan birga kognitiv (bilish) qobiliyatlari atrofida dunyoni bilishga ham qaratilgan ichki va tashqi omillar ta‘siri ostida rivojlanayotgan insonning individual xususiyatidir [6].

J.S.Saidov bo‘lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasi pedagogikada muhim muammo hisoblanadi, ammo bu jarayonning samarali amalga oshirilishi uchun bir qator vazifalar

mavjud ekanligin isfotladi. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlari – bu tarbiyachining ta'limga bo'lgan munosibati, berilgan ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash qobiliyatlarini, ijodiy va tanqidiy fikr yuritishni o'z ichiga oladi. Bu qobiliyatlarini rivojlantirish, bo'lajak tarbiyachilarning malakasini oshirish va ularning tashkilotlarida samarali ishlashi uchun katta ahamiyatga ega. Pedagogik jarayondagi muammolar bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini aniq va sifatli amalga oshirishga halal beradi. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda bir qancha pedagogik muammolar mavjud [5].

Tahlil va natijalar. Talabalarning kognitiv qobiliyatlarini samarali rivojlantirish ta'lim tizimida muhim vazifa bo'lib, bu borada bir qator yechimlar va kompleks yondashuvlar zarur. Kognitiv qobiliyatlar talabalarning bilim olishga bo'lgan qobiliyati, muammoli vaziyatlarni anglash va hal qilish, mustaqil fikrlash hamda o'z-o'zini boshqarish salohiyatini o'z ichiga oladi. Ushbu qobiliyatlarni shakllantirishda ta'lim jarayonining tashkiliy va mazmuniy jihatlari, shuningdek, pedagogik yondashuvlar hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Birinchidan, muammoning asosiy yechimlaridan biri – talabalarni tegishli kasbiy faoliyatga kompleks tayyorlashdir. Bu orqali nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalar ham shakllantiriladi, bu esa o'z navbatida talabalarning tafakkur va muammoni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ikkinchidan, o'quv muassasalarini zamonaviy o'quv vositalari va resurslar bilan ta'minlash ham dolzarb yechimlardan biridir. Multimedia texnologiyalari, interaktiv taxta, elektron darsliklar, raqamli platformalar-bularning barchasi bo'lajak talabalarning diqqatini jalb qilish, vizual va eshituv orqali axborotni samarali o'zlashtirish imkonini oshiradi.

Uchinchidan, hozirgi kunda o'qituvchidan faqat bilim yetkazuvchilik emas, balki murabbiy, fasilitator, yo'naltiruvchi sifatida faol bo'lish talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, o'qituvchining interfaol, muammoli, evristik va loyiha asosidagi ta'lim texnologiyalarini qo'llay olishi, talabalarni o'quv faoliyatiga qiziqitirishda muhim ahamiyat kasb etadi [8].

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda pedagog qiydagi pedagogik vositalardan foydalanadi:

Motivatsiyani shakllantirish: O'quvga bo'lgan ichki qiziqishni uyg'otish, mustaqil izlanishga undovchi topshiriqlar orqali talabalarni faol ishtirok etishga jalb qilish.

Interfaol o'qitish metodlari: munozaralar, rolli o'yinlar, aqliy hujum, "fikrlar xaritasi", guruhli loyihalar

yordamida talabalar orasida muloqotni faollashtirish va fikrlash jarayonini kuchaytirish.

Evristik o'qitish: talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish kompleks yondashuvni talab qiluvchi, uzluksiz jarayon bo'lib, u pedagogik usullar, innovatsion yondashuvlar, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim, individual o'rganish uslublarini hisobga olish orqali ta'lim samaradorligini oshirish va har bir talabada yuqori kognitiv salohiyatni yuzaga chiqarish mumkin bo'ladi [7].

Ta'limda biluvchi shaxsi, tabiiy qobiliyatlari, uni qurshagan jamiyat katta rol o'ynaydi. Shuning uchun tezda yangi bilimlarni o'zlashtirish, umumlashtirish muhim.

Kognitiv xususiyatlarning asosiy turlari quyidagilar:

Fikrlash	ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish, yangi ma'lumotlar asosida qaror qabul qilish jarayoni.
Yodlash	insonning o'z voqealarini eslash va turli xil ma'lumotlarni saqlash qobiliyati.
Idrok	umumiy dunyo haqidagi bilimlarni yig'ish va unga asosan ko'rgazmali yoki so'zli xulosalar chiqarish
Differentsiatsiya (farqlash)	turli obyektlar, holatlar yoki voqealar o'rtasidagi farqlarni tanish.
Hissiyatlar va diqqat	diqqatni biror narsaga jalb qilish va uni uzoq vaqt davomida saqlash qobiliyati.
Muammo yechish	notanish va qiyinchiliklar bilan bog'liq masalalarni hal qilishda aqlni qo'llash.
Ta'lim olish	yangi bilimlar va mahoratlarini o'rganish jarayoni.
Qaror qabul qilish	yangi ma'lumotlar va tajribalar asosida qarorlar qabul qilish.

Ta'lim jarayoni reallikda integrallashgan tavsifga ega: ta'lim o'qitish jarayonida, ilmiy tadqiqot jarayonida va falsafiy kognitiv jarayonida sodir bo'ladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bo'lajak tarbiyachining ta'limga qobiliyatlarini tobora istiqbolli yo'nalishi qobiliyatning faoliyat boshidan to oxirigacha izchil o'sib borishidir. Ya'ni, bo'lajak tarbiyachining ta'limdagi faolligi yangicha yondashuvlarga intilish, muammoni hal qilishda noodatiy va ijodiy yondashuvlarni izlash, qat'iyatlilik, mustaqillik va ta'lim faoliyatining natijadorligiga erishishi.

Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv salohiyati ularning psixik faoliyati va bilish jarayonlari bilan uyg'un holda rivojlanadi. Ularning emotsional reaksiyalari va sezgi asosidagi idroki asta-sekin tahliliy, maqsadga yo'naltirilgan, ongli idrok shakliga o'tadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda esa fikrlash va idrok qilish o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, bu bosqichda ko'rgazmali-obrazli tafakkur ustunlik qiladi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-maydagi «O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi to'g'risida»gi PQ-4312-son Qarori.
2. Amanova G.A. Talabani kognitiv faoliyati tuzilishi va turlari. // Academic Research in Educational Sciences, 4(4), 2023. –P. 506–511.
3. Jumayev M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish soha tasavvurlarni shakllantirish metodikasi va nazariyasi. – Toshkent: 2007.
4. Мухина В. С. Детская психология. – Москва: «ООО Апрель Пресс, ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс», 2000.
5. Saidov J.S. Maktabgacha yoshdagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash mazmuni va amaliy ahamiyati. // Academic research in educational sciences, volume 2, issue 9, 2021. – P. 1046-1050.
6. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 2-jild. – T.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2001.
7. Bazarbaeva A.K. Features of the methodology for forming cognitive skills of future educators. // Science and Education in Karakalpakstan. // №3/1 (34) 2023. 119-124-b.
8. Bazarbaeva A.K. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari. // Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari, 2023, 8-son, 229-235-b.

REZYUME. Maqolada bo‘lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda ularning ma’naviy-axloqiy rivojlanishi muhimdir. Kognitiv rivojlanish, axloqiy va ma’naviy husniyatlar bilan chambarchas bog‘liq. Pedagoglar, tarbiyalanuvchilarning axloqiy taraqqiyotini ta’minlash uchun o‘zaro ehtirom va hissiy intuitsiyaga asoslangan pedagogik yondashuvlarni qo‘llashlarini o‘z ichiga olgan. O‘ziga xos jihat: tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda ularning axloqiy muammolarni hal qilish qobiliyatlari ham muhim rol o‘ynaydi. Bu tarbiyalanuvchilarning ishlashdagi ma’naviy yutuqlarini qo‘llab-quvvatlaydi.

РЕЗЮМЕ. В статье говорится, что в развитии когнитивных способностей будущих воспитателей важно их духовно-нравственное развитие. Когнитивное развитие тесно связано с нравственными и духовными качествами. Это включает в себя применение педагогами педагогических подходов, основанных на взаимном уважении и эмоциональной интуиции, для обеспечения нравственного развития учащихся. Особенность: в развитии когнитивных способностей воспитателей важную роль играет также их способность решать нравственные проблемы. Это поддерживает духовные достижения воспитанников в работе.

SUMMARY. The article states that in the development of cognitive abilities of future educators, their spiritual and moral development is important. Cognitive development is closely linked to moral and spiritual qualities. This includes the use by educators of pedagogical approaches based on mutual respect and emotional intuition to ensure the moral development of students. Feature: in the development of cognitive abilities of educators, their ability to solve moral problems also plays an important role. This supports the spiritual achievements of the pupils in work.

BADIIY HIKOYALARDAN FOYDALANISH ORQALI INGLIZ TILINI O‘RGANUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI YO‘LLARI

A.Bisenova – assistent o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: badiiy hikoya, kommunikativ kompetensiya, ingliz tili o‘qitish, interaktiv metod, madaniy kontekst, ijodiy fikrlash, empatiya, motivatsiya, kommunikativ yondashuv.

Ключевые слова: художественный рассказ, коммуникативная компетенция, обучение английскому языку, интерактивный метод, культурный контекст, творческое мышление, эмпатия, мотивация, коммуникативный подход.

Key words: literary storytelling, communicative competence, teaching English, interactive method, cultural context, creative thinking, empathy, motivation, communicative approach.

Kirish. Bugungi globallashuv davrida ingliz tilida erkin muloqot qilish har bir o‘quvchi va talabadan zarur ko‘nikma sifatida talab etilmoqda. Shu bois ingliz tilini o‘qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Kommunikativ kompetensiya — bu shaxsning til vositalaridan foydalanib, ma’lum ijtimoiy vaziyatlarda samarali muloqot qilish qobiliyatidir. So‘nggi yillarda til o‘qitish metodikasida badiiy hikoyalar til o‘rganish vositasi sifatida alohida o‘rin egallamoqda. Chunki badiiy matnlar nafaqat lug‘at boyligini oshiradi, balki madaniy kontekstni anglash, nutq ohangini his qilish va muloqotdagi tabiiylikni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu maqolada badiiy hikoyalardan foydalanish orqali ingliz tili o‘rganuvchilarining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishning samarali yo‘llari yoritiladi.

Metodlar. Tadqiqot davomida ingliz tili o‘qitish jarayonida badiiy hikoyalardan foydalanishning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlash maqsadida bir nechta ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Ular quyidagilardan iborat:

Adabiyotlarni tahlil qilish metodi. Ushbu metod orqali badiiy hikoyalarning chet tili o‘qitishdagi o‘rni, ularning til o‘rganuvchilarga ta’siri, kommunikativ yondashuv bilan bog‘liqligi haqidagi ilmiy manbalar tahlil qilindi. Jumladan, Brumfit va Carter [1] Collie va Slater [2], hamda Tomlinson kabi tadqiqotchilarning asarlaridan foydalanildi [4].

Natijada badiiy hikoyalar til o‘qitishda nafaqat lingvistik, balki madaniy, psixologik va kommunikativ omil sifatida ham ahamiyatli ekani aniqlangan.

Ekspperimental metod. Tadqiqot jarayonida oliy ta’lim muassasasining Nukus davlat pedagogika instituti ingliz tili yo‘nalishida tahsil olayotgan 40 nafar 2-kurs talabalari ishtirok etdi. Ular ikki guruhga — nazorat guruhi (20 nafar) va tajriba guruhi (20 nafar)ga ajratildi. Tajriba muddati ikki oyni tashkil etdi.

Nazorat guruhida darslar an’anaviy metod asosida olib borildi (til ko‘nikmalari integratsiyasi va kommunikativ leksika).

Tajriba guruhida esa har bir darsda badiiy hikoyalar asosida kommunikativ mashg‘ulotlar tashkil etildi.

Dars jarayonida talabalarining og‘zaki nutq, eshitib tushunish, so‘z boyligini amaliy qo‘llash, hamda muloqot jarayonida o‘z fikrini mustaqil ifodalash ko‘nikmalari kuzatib borildi. Tajriba davomida diagnostik testlar, intervyular va reflektiv yozuvlar orqali o‘zgarishlar o‘lchandi.

Kuzatish va suhbat metodi.

Ushbu bosqichda talabalar faoliyati tizimli ravishda kuzatildi. Kuzatishning asosiy maqsadi — talabalarining ingliz tilidagi muloqotdagi faolligi, ishonchliligi, emotsional reaksiyasi va nutqning tabiiyligidagi o‘zgarishlarni aniqlash edi. Tajriba yakunida talabalar bilan individual va guruhli suhbatlar tashkil etilib, ular o‘z fikrlarini quyidagi yo‘nalishlarda bildirdilar:

- badiiy hikoyalar orqali o‘qish jarayonining qiziqarli va motivatsion jihatlari;

- tilni tabiiy kontekstda o‘rganishning qulayligi;

- o‘z fikrini erkin ifoda etishdagi o‘zgarishlar.

Darslarda interaktiv va kommunikativ yondashuv asosidagi mashg‘ulotlar tashkil etildi, jumladan:

- hikoya mazmunini tahlil qilish va asosiy g‘oyani muhokama qilish;

- rolli o‘yinlar (hikoya personajlari roliga muloqot qilish);

- dialog va debatlar (personajlarning qarorlarini tahlil qilish);

- yakuniy voqeani o‘zgartirish yoki muqobil yakun yozish;

- ijodiy yozuv mashqlari va nutqiy refleksiya topshiriqlari.